

DOI: <http://dx.doi.org/10.7592/methis.v9i12.1096>**Tabud ja reeglid. Sissevaateid eesti laagriromaani¹***Anneli Kõvamees*

Nõukogude koonduslaagrite ajalugu käsitleva teose „Gulag“ autor Anne Applebaum on võrrelnud Stalini-aegset repressiivsüsteemi ruletiga: igal ajal võidi ükskõik kes mis tahes põhjusel arreteerida (Applebaum 2005: 485). Kui natsionaalsotsialistlikul Saksamaal olid arreteerimise ja laagritesse saatmise kriteeriumid selged (eelkõige oli selleks rassiline kuuluvus), siis Nõukogude Liidus sellised kriteeriumid puudusid. „Me kõik olime nagu küülikud, kes tunnustasid boamao õigust meid alla neelata“ (Figes 2010: 280), on üks arreteeritute meenutanud tol ajal valitsenud hirmuõhkkonda. Terrori teoreetiliseks aluseks oli marksistlik klassivõitluse ja kodanluse kui klassi hävitamise õpetus. Vaenlasteks võidi lugeda võimuvastaselt meelestatud ning see osa elanikkonnast, kellest võis karta kas või passiivset vastupanu valitsevale režiimile (XX sajandi kroonika 2004: 425).

Vangid kujutasid endast odavat tööjõudu Siberi ja Kaug-Põhja kaevandustes, ehitustel ja metsatööl (samas), näiteks kasutati vangide tööjõudu Valge mere kanali rajamisel. Laagrite võrgustik ulatus üle terve Nõukogude Liidu. GULAG on lühend sõnadest Glavnoje Upravlenije Lagerei (NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi Laagrite Peavalitsus), mis hakkab lisaks vangilaagrite administratsioonile tähistama nõukogude „orjatoõ süsteemi kõigis selle avaldumismvormides: töölaagrid, trahvilaagrid, kurjategijate ja poliitvangide laagrid, naistelaagrid, lastelaagrid, transiitlaagrid“ (Applebaum 2005: 11).² Gulagi eelkäijad leiab Tsaari-Venemaalt, tänapäeval tuttava kuju omandas see pärast Vene revolutsiooni (samas). Ulatuslikult kasvas vangistatute arv 1930. aastatel seoses kulakuteks tembeldatute arreteerimisega (vt nt Viola 2001, Viola 2007), laagrisüsteemi kõrgeks oli 1940. aastate lõpp ja 1950. aastate algus (XX sajandi kroonika 2004: 425). Sel ajajärgul teadvustub Nõukogude vangilaagrisüsteem ka eestlaste jaoks, põhiosa eestlaste laagrikogemusi jääb neisse kümnenditesse. Pärast Stalini surma asuti senist ulatuslikku sunnitööd kasutavat laagrisüsteemi ümber korraldama, ent täielikult laagrid ei kadunud, osa neist korraldati ümber vanglateks (Applebaum 2005: 13). Stalini surma järel hakati ka vangistatute süüasju üle vaatama ning paljudel avanes võimalus vabaneda.

Kui natsilaagrite üleelanutel on olnud võimalus oma kogemustest rääkida, ilmunud on väga palju sellekohast kirjandust ning tehtud dokumentaal- ja mängufilme, siis need, keda karistati Nõukogude vangilaagritesse saatmisega, on pikka aega pidanud vaikima. Laiema

1 Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema SF0130126s08 „Eesti tekst vene kultuuris. Vene tekst eesti kultuuris“ raames.

2 Eesti näitel on sõjavangide kinnipidamissüsteemi käsitletud Peeter Kaasik (vt Kaasik 2012).

avalikkuse ette jõudis Nõukogude vangilaagrite temaatika seoses Aleksandr Solženitsõni teostega, millest tuntuim on „Gulagi arhipelaag“ (1973). Nii Solženitsõni kui ka näiteks „Kolõma lugude“ autori Varlam Šalamovi teostes leidub hulgaliselt viiteid Fjodor Dostojevskile (vt nt Galloway 2007: 539 jj, Peterson 2012, Mikhailik 2000), samuti isikliku vangilaagrikogemusega autorile, keda on nimetatud laagriromaani kui kirjandusžanri rajajaks (Morson s.a.).

Enamasti tuginevadki vangilaagriteemaliste teoste autorid kas isiklikele kogemustele või kellegi teise reaalsele kogemustele³ ning ilukirjanduslikke teoseid loetakse sageli kui faktidel põhinevat ajalookirjandust. Laagrikirjandus balansseerib fiktsionaalsuse ja faktuaalsuse vahel, ka romaani või jutustusena määratletud tekstid võivad sisaldada rohkemal või vähemal määral dokumentaalset ainet. Näiteks Solženitsõni „Gulagi arhipelaagist“ leiab ajakirjanduslikke raporteid, analüütilisi kommentaare, esseid, ülestunnistusi jne (Toker 2000: 112). Tegu on omalaadse siirdevormiga „ilukirjanduse ja mälestuste, fiktsionaalse ja dokumentaalse vahel“ (Hinrikus 2009: 112). Laagrikirjandust iseloomustab selles mõttes piiripealsus, hübriidsus: laagrikirjandus näib olevat enam kui fiktsioon, ent vähem kui täpne ajalooteadus (Oja 1988: 111).

Mõiste *laagrikirjandus* hõlmab kirjanduslikke tekste,⁴ mis tegelevad laagriteemaatikaga, sõltumata sellest, kus, millal või kelle poolt need tekstid on kirjutatud (Oja 1989: 272–273). Laagrikirjandust võib pidada ka osaks n-ö vastukirjutamise diskursusest või dissidentlikust kirjandusest (vt nt Gruenwald 1989). Ametlikul, propaganda tasandil eksponeeriti Stalini ajal laagreid kui ideaalset sotsialistlikku ehitusplatsi, laagrite värvavaid ehtis fraas „Töö on au, kuulsuse, julguse ja kangelaslikkuse küsimus“. Kunstnikud, kirjanikud ja muusikud kujutasid utoopilist maad, kus „nii vabalt hingata võib rind“⁵ (Boym 2008: 343). Kujutada laagreid kui sunnitööpõrgut tähendas valitsevale diskursusele vastukirjutamist. Laagrikirjandus on seega ka „protest riigivõimu katsete vastu lämmatada debatti ning vangistada parteiliinist erinevalt mõtlejaid“ (Gruenwald 1989: 280), võimalus juhtida tähelepanu inimõigustele ning öelda midagi Nõukogude ühiskonna kohta. Sel viisil vangilaagritest kirjutamine võis omakorda viia autori vangilaagrisse (Gruenwald 1987: 514).

Laagrikirjanduse tekstikorpus on üsna mahukas, selles annavad tooni mälestused. Nii nagu eesti kirjanduse puhul, leiab ka Nõukogude kirjanduses laagriteemaatika pikka aega käsitlemist eelkõige pagulasringkondades, kuna teatud ajani ei olnud võimalik selleteemalist kirjandust Nõukogude Liidus avaldada. Laagrikirjanduses on olulisel kohal hääle kuuldavaks tegemine, mida võib markeerida teose pealkiri (nt Vladimir Tšernavini „Kõnelen vaikijate

3 Heaks näiteks on siinkohal Arved Viirlaiu Eerik Hormi sarja raamatud. Romaanide prototüübi kohta vt nt Grabbi 2007.

4 Määratluse alt jäävad välja selgelt teadusliku iseloomuga sekundaartekstid (vt Oja 1989: 273).

5 Read populaarsest I. Dunajevski – V. Lebedev-Kumatši palast „Laul kodumaast“.

nimel“ („I Speak for the Silent“), aga ka tunnistuste andmine toimunust (Toker 2000: 74),⁶ mis tähendab oma loo ja ühes sellega ka paljude teiste loo rääkimist.

Välja võib tuua teatava struktuurimustri teoste ülesehituses: arreteerimine, vangistus, laagrielu ja vabanemine. Vangilaagrist kirjutajate hulgas on ülekaalus meesautorid, naisautoritest võiks siinkohal nimetada Eugenia Ginzburgi ja tema teost „Käänuline teekond“ („Крытой маршрут“, ingliskeelne pealkiri „Journey into the Whirlwind“), mis on ühtlasi endise kommunisti illusioonide purunemise lugu (Toker 2000: 52).

Järgnevalt kaardistan peamisi mustreid ja skeeme eesti autorite laagriromaanides,⁷ keskendudes laagrielu tabudele ja reeglitele. Vaatluse all on 1940.–1950. aastate Nõukogude vangilaagri kogemusi ja keskkonda käsitlevad teosed: Arved Viirlaiu „Kes tappis Eerik Hormi?“ (1974), „Surnud ei loe“ (1975), „Märgitud“ (1980), „Vaim ja ahelad“ (1961, 2. parandatud trükk 1998), Agu Kase „Varjud udus“ (1956), Aili Helmi „Kuradil ei ole varju“ (1979), „Vägivallamaa“ (1982), „Režiim – see kõlab uhkelt“ (1984), Albert Uustulandi „Acheroni kaldal“ (1991) ja Raimond Kaugveri „Põhjavalgus“ (2010). Vaatluse alt jääb välja Siberiteemaline asumis- ja küüditamiskirjandus (nt Heino Kiige „Maria Siberimaal“ (1988), Arvo Valtoni „Masendus ja lootus“ (1989)).

Eestis ilmunud kirjanduses tõuseb laagritemaatika esile alles 1980. aastate lõpus (vt nt Raimond Kaugveri „Kirjad laagrist“ (1989)), seetõttu moodustavad põhiosa teostest paguluses ilmunud tekstid, sh ka Eestis kirjutatud, ent Rootsis Aili Helmi⁸ nime all ilmunud teosed.

Reeglid ja ellujäämisstrateegiad

Laagriromaanide põhitegevus toimub suletud laagrikeskkonnas. (Sinna sattumisele eelneb tavaliselt vangistamise, ülekuulamiste, piinamiste ja laagriteekonna kirjeldus, mis moodustab romaanis omamoodi proloogi, määratleb helistiku, milles kujutatakse ka vangilaagrit. Enamik teostest lõpeb laagrist vabanemisega.) Vangilaager on suletud territoorium suletud territooriumi sees: Nõukogude Liit on muust maailmast eraldatud ning selles on omakorda suletud laagriala, mida piiravad füüsilised tõkked (okastraat, tara, olenevalt piirkonnast lisandub tõkkena ka ümbritsev loodus, mis raskendab põgenemist või teeb selle võimatuks). Nii ei tähenda vangilaagri füüsiliste tõkete ületamine vabadust: vabanetakse küll vangilaagrist, ent satutakse „suurde tsooni“, sest teisel pool okastraati olev maailm kujutab endast vaid suuremat (vangla)tsooni, mis on küll avaram ja vähem tappev kui laagri „väike

6 Kasutatud on ka tunnistuskirjanduse (*the literature of testimony*) mõistet (vt Tokar 1997: 192).

7 Käsitluse teoreetiliseks baasiks on imagoloogia (ingl k *imagology*, *image studies*) põhimõtted, millest pikemalt“, vt „*Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*“ (2007).

8 Aili Helmi nime taga peituvad Helmut Tarand ja Hilja Rüütli. (Varjunime ja romaanide ilmunise tagamaadest vt nt Lillemets 2011.)

tsoon“, ent mitte inimlikum (Applebaum 2005: 23).⁹ Ka Agu Kase romaanis „Varjud udus“ märgitakse: „Kas ei olnud traataed, milles nemad viibisid, ainult üks väiksem selles suures, mis kulgeb piki hiigelpiire?“ (Kask 1956: 336). Vangilaagreid võib vaadelda kui väikseid Nõukogude ühiskonna mudeleid, kus kehtivad põhimõtteliselt samad reeglid. Probleemid, pahed ja suhtumised ei ole iseloomulikud üksnes vangilaagritele, vaid Nõukogude süsteemile laiemalt, võimendudes vangilaagri piiratud territooriumil. Vangla või laager on läbilõige ühiskonnast, pakkudes nii võimalusi sotsioloogilisteks uurimusteks (MacLean 1982: 258). Võttes vaatluse alla vangilaagri, analüüsitakse ühtlasi ka Nõukogude ühiskonda. Vangilaagris on jõujooned, piirid omade ja võõraste, sõprade ja vaenlaste vahel selgemad kui vabaduses: „[---] astud traataiest alles päris õigesse vanglasse, vaimsesse vanglasse, kus luurad igat sõpragi nagu oleks see MVD¹⁰ lehm! Vangilaagris, kus sa oled enam-vähem alasti, on see alastiolek tegelikult ka kaitse kahtlustamise ja vääriti mõistmise vastu.“ (Viirlaid 1975: 148.)

Laagriromaanid annavad detailse, enamasti dokumentaalse pildi laagrist, selle asukatest, tegevustest ja keskkonnast. Üks olulisi eristusi ja eestlaste endakuvandi loome aluseid, mis laagriromaanidest välja tuleb, on piiri tõmbamine poliitvangide ja kriminaalvangide vahele. Eesti laagriromaanid esitavad sündmusi vangi silmade läbi, mitte vangivalvurite või teiste süsteemi esindajate vaatepunktist. Peategelaseks on poliitvangist eestlane, kes on vangistusse mõistetud poliitilise meelsuse ja/või nõukogudevastase tegevuse eest,¹¹ kuulumise eest Saksa sõjaväkke või lihtsalt selle eest, et ollakse see, kes ollakse. Teisisõnu on tegemist suure ruletimängu ohvritega. Kase romaanis „Varjud udus“ märgitakse: „[---] niinimetatud Nõukogude õigus ja kohus ei ole õigusemõistmiseks, vaid ainult süüdimõistmiseks. Ja süüdi mõistetakse neid, keda tahetakse süüdi mõista.“ (Kask 1956: 222.) See taust ning eristus poliit- ja kriminaalvangide vahel on oluline, kuna rõhutab, et eestlasest vang on poliitvang, s.t tegemist ei ole kurjategijaga tavamõistes, vaid nõukogude süsteemi ohvriga.

Seejuures avatakse romaanides lisaks poliitvangide maailmale põhjalikult ka kriminaalide maailm ning selle hierarhia ja reeglid. Nii näiteks eristuvad oma käitumiskoodeksiga „ausad vargad“ platnoid ja sukad, kelle omavahelised arveteklaarimised on laagrikeskkonnas olulisel kohal, neid isegi soodustatakse, et elimineerida ohtlikku elementi (vt Viirlaid 1974: 83). Ametliku marksistliku doktriini järgi olid tavalised, töölisklassist või talupoegadest pärinevad kriminaalid „sotsiaalselt lähedane element“, samas kui poliitvangid olid eeldatavalt kodan-

9 Tähelepanu on juhitud sellele, et ka siis, kui ollakse geograafiliselt väljaspool laagrimaailma, ei lahkuta sisemiselt, mentaalsel tasandil laagrist kunagi, laagrikogemus jääb alaliseks inimest saatma, varjutades hilisemat elu (Gullotta 2012: 82).

10 MVD – Министерство внутренних дел (s.t Siseasjade ministeerium).

11 Enamasti aluseks kriminaalkodeksi § 58, mis hõlmas nn kontrrevolustioonilisi kuritegusid. Selle täpsemat sisu ühes alapunktidega vt nt Poliitilised arreteerimised Eestis 1996: B4–B5.

likku päritolu. See doktriin õigustas kriminaalide terrorit poliitvangide suhtes, mis sündis võimude ja juhtkonna teadmisel ja vaikselt heakskiidul (MacLean 1982: 259). Kriminaalvange eelistati ka amnesteerimisel (vt nt Alexopoulos 2005: 275). Nii moodustub veel üks süsteem kinnises laagrisüsteemis. Kriminaalid moodustavad vanglaeliidi, „olles NKVD¹² soosikud ja laagri tegelikud valitsejad“ (Viirlaid 1998: 128). Nad ei tee tööd, on aga ometi stahhaanovlased, kes saavad lisatoiduportsjoneid (vt Viirlaid 1974: 110), mis täidab eestlastest tegelased ebaõiglustunde ja meelepahaga ning sellest tehakse järeldusi Nõukogude ühiskonna kohta tervikuna.

Kõige põhjalikuma ülevaate kriminaalide subkultuurist annavad Arved Viirlaiu romaanid „Kes tappis Eerik Hormi?“ ja „Surnud ei loe“. Kriminaalide subkultuuri on kujutatud väljaspool olija pilgu läbi, eestlastest tegelastes äratavad nende omavahelised suhted ja rituaalid võõrastust ning tülgaust (vt nt sukade gruppi vastuvõtmise rituaalid ja nende juht Piison (vt Viirlaid 1974: 175–178)). Teisest rahvusest kriminaalid on kahekordselt võõrad: rahvuselt ning tavade ja käitumise poolest. Määratledes teist, määratletakse ühtlasi ka meie-gruppi kuulujad, kes on kõike seda (nt inimlikud, kultuursed), mida ei ole nemad või siis, vastupidi, ei ole kõike seda (ebainimlikud, barbaarsed), mida on nemad. Seejuures ei piirdu poliitvangide meie-grupp vaid rangelt eestlastega, sinna võib kuuluda ka teise rahvuse esindajaid. Rahvuslik identiteet pole ainus kollektiivne identiteet, ehkki paljudele olulisim (Firchow 1997: 34). Meie-grupid oma identiteediga võivad moodustuda ka usu, seksuaalse orientatsiooni, poliitiliste veendumuste vm põhjal (Corbey, Leerssen 1991: viii).

Töö (lisaks allpool pikemalt käsitlemist leidvale toidule) on laagris keskne teema, see täidab suurema osa laagrielanike päevast. Raske füüsiline töö kombineerituna kesise söögiga viiks kiiresti hääbumiseni, kui ei rakendataks tuftaad: ülemuste tüssamist, tava, mis oli juurdunud nõukogude süsteemis tervikuna ega ole vaid Gulagile ainuomane (Applebaum 2005: 331). Selleks rakendatakse erinevaid võtteid, mille ka eestlased kiiresti omandavad. Nii näiteks õpitakse uut moodi puuriitade ladumise kunsti, mis on „tõeline mustkunst, sest riit peab püsti seisma ainult vastuvõtmise hetkeni“ (Viirlaid 1975: 35), kasutatakse erilist märgistamistehnikat (Uustulnd 1991: 69), mängitakse selle peale, et venelane oskab kuupmõõtu vaid täisarvu järgi arvutada (Kask 1956: 259) või ostetakse altkäemaksuga ära brigadir. Maailmas, kus varastavad kõik, nii vangid, vangivalvurid, juhtkond kui ka väljapoole laagrit jäävad inimesed, ei tehta sellest suurt numbrit. Ka eestlased, kellele esialgu tunduvad nõukogude reeglid vastuvõetamatud, saavad need kiiresti selgeks, sest see on ainus viis ellu jääda. Kui on valida ellujäämise, kõrge moraali ja seniste töökspidamiste vahel, siis valitakse esimene. Seejuures kuulub eestlase kuvandisse nutikus ning kavalantsulik tüssamisoskus, millele vastandub stereotüüpselt lollivanilik venelaste juhmus.

12 NKVD: Народный комиссариат внутренних дел (Siseasjade rahvakomissariaat).

Helmi teostes tuleb olulise komponendina sisse üleolekutundega segatud huumor. Oskar Loorits on eestlastele iseloomulikuks pidanud just võõraste ja vaenlaste naeruvääristamist ning nende üle nalja heitmist (vt Loorits 1950: 6–7). Nii leiab „Vägivallamaast“ rikkalikult anekdootlikke seiku venelastest ja nõukogude süsteemist, näiteks Moskva krematooriumi rajamine (Helm 2009: 378). Romaanis „Režiim, see kõlab uhkelt“ on portreteeritud Kurski Ööbikut, kes kasutab palju võõrsõnu, ent enamikku neist valesti (samas, 400). Sellise vene-lasepildi taustal kinnistatakse ettekujutust eestlastest kui haritud ja kultuursest rahvast, kellele vastandatakse metsikud, barbaarsed, harimatud ja kasimatud venelased.

Paremaid võimalusi vangilaagris hakkamasaamiseks ja ellujäämiseks pakub pridurka-positsioon (vt sellest Applebaum 2005: 342 jj; mõistet ennast on siin käsitletavatest romaani-dest kasutatud vaid Helmi teoses (vt Helm 2009: 222)). See on reavangist paremal ametikohal olev vang. Enamik eesti laagriromaanide eestlasi omandab privilegeeritud positsiooni. Eestlastest tegelased omandavad üsna kiiresti ülemuste „määrimise“ ehk altkäemaksu andmise kunsti, mis võimaldab saada paremaid töökohti ja pääseda sellega üldtöö öudustest. Paremateks töökohtadeks on näiteks pearaamatupidaja või laagri majandusülema abi, mehhaanikatöökoja juhataja koht (Viirlaiu „Surnud ei loe“), laagri kunstniku ja haigla majandusülema koht (Viirlaiu „Kes tappis Eerik Hormi?“). Helmi „Vägivallamaas“ ja Raimond Kaugveri „Põhjavalguses“ saavad eestlased kohe arsti abilisenä, häid võimalusi ellujäämiseks pakub ka koht kõõgitoim-konnas (Uustulndi „Acheroni kaldal“). Lausa šveigilikus võtmes on Albert Uustulndi romaanis kujutatud eestlaste suvitustelu: kui eestlastel õnnestub end sokutada konvoeerijate hulka, siis elatakse otse muinasjutulist elu hea söögi ja lõbusate külatüdrukutega. Peategelase seiklused kaarte paneva hiromandi rollis moodustavad omaette novelliliku peatüki, mis taas kord iseloo-mustab eestlaste igas olukorras hakkamasaamist, teisalt venelaste kergeusklikkust.

Võimalusi raskest tööst pääseda pakub ka arsti vabastus, mida on aga kehtestatud piirangute tõttu raske saada: „[---] haigete töölt vabastamiseks kehtis ettenähtud arv. Kui see oli täis, kuulus isegi surija onni muldpõrandal töökohustuse alla.“ (Viirlaid 1998: 118.) Kui eestlastest tegelased saavad arstilt vabastuse, kuna on tõesti haiged või osavad arsti petma, siis kriminaalvangid neile vastanduvalt ei hooli oma tervisest (mis eestlaste jaoks on kõige olulisem). Lugejale tutvustatakse tervet galeriid erinevatest tervist kahjustavatest tehnikatest, mida kriminaalid kasutavad, näiteks hõõrutakse silma keemilise pliatsi sütt, kaotades näge-mise, rikutakse kõrvakuulmine või siseelundid (Viirlaid 1974: 224).

Tabud ja seksuaalsuhted

Olulisel kohal on laagriromaanides keha seotud aspektid. Vang ei ole oma keha täielik peremees, talle antakse kindlatel aegadel süüa, tema keha kontrollitakse läbiotsimistel jne (MacLean 1982: 261). Kehalisusega seostuvad ka seksuaalsuhted, millega laagrikirjanduses on seotud mitmesugused tabud ja sagedased ütle mata jätmised. Ühtlasi on seksuaalsuhted veel üks olulisi kriminaal- ja poliitvangi staatuse vahele piiri tõmbamise viise.

Ka seksuaalsuhted võivad osutuda teatavaks ellujäämisstrateegiaks, mille puhul on valida moraalse allakäigu ja surma vahel. Nii on võimalik kõrgemal positsioonil oleva isikuga seksuaalsuhtes olles omandada privilegeeritud positsioon. Eelkõige kehtib see naiste puhul. Näiteks avaneb võimalus hakata brigadiri „naiseks“ Helmi „Vägivallamaa“ tegelasel, kes aga sellest võimalusest loobub. Helmi teoste naistegelasi iseloomustabki kõrge moraal ja tugev üleolekutunne. Eesti naine näeb neis teostes ennast kui haritud daami, keda ümbritsevad venelastest harimatud mühakad. Linda Kaljundi on tõstatanud seejuures küsimuse kujutatava selektiivsusest: mis on see, millest räägitakse, ja mis jäetakse ütle mata: „Ühelt poolt tähendab naiste sõja- ja vägivallakogemustega tegelemine sageli tabude murdmist. Teisalt valitsevad Eestis naiste mälestusi küüditamisest ja vangistamisest siiani üsna kindlad koodid ja arusaam „asjadest, millest ei räägita““. (Kaljundi 2009.) Helmi teosed on kirjutatud kirjutamata reeglite ja eesti naise kohta kinnistunud kuvandi kohaselt: naise vaatepunktist kirjutatud teosest ei leia naistevastast vägivalda ega allajäämist.

Seevastu kujutatakse illusioonideta naiste olukorda laagris Raimond Kaugveri romaanis „Põhjavaaligus“. Romaani eestlannast tegelane Karin on pärast vägistamisi ja muid õudusi ikkagi sunnitud vastu võtma brigadiri „naise“ rolli. Küll aga ei tee ta seda vabatahtlikult nagu tema venelastest suguõed: tegelase kehaline puhtus võib saada küll määritud, ent tema hing jääb ikkagi puhtaks. Nii eristub ta pragmaatilistest ja seksuaalsuhetesse naturalistlikult suhtuvatest vene naistest. Sellekohaseks näiteks on venelanna Olga, kes peab oma keha eeskätt objektiks, mida tuleb võimalikult kallilt müüa (Kaugver 2010: 226).

Samas on oluline tähele panna, et Olga kujunemises on mänginud määravat rolli Nõukogude ühiskond. Olga ise saab selle tõsiasja väljaütlejaks dialoogis haigla arsti, eestlasest Tiiduga: „Teie sündisite oma kodus, mina ühiselamu sirmitaguses. Teie sööte selleks, et nautida, mina ja teised minusugused selleks, et elada.“ (Kaugver 2010: 226.) Niisiis ei ole venelasest tegelane selles romaanis negatiivne ainuüksi seepärast, et ta on venelane, kriitikanool on suunatud ka ühiskonna suunas, mis sellise mõtteviisiga inimesi on kujundanud. Süsteemi nähakse ebainimliku ja deemonlikuna: „See on kommunismi võit inimvaimu üle – võtta indiviidilt usk ja lootus, hävitada temas tahe eluks. Teha ta näruks, nii et ta kaotab perspektiivid sellestki, kes ta kunagi oli. Inimese tõekspidamised ja arusaamad paisatakse pihuks, ta terve elu struktuur lastakse üha ja jälle variseda talle otsa.“ (Viirlaid 1974: 236.) Süsteem soodustab moraalinormide murdmist ja nii rakendavad nii üksikisikud kui ka riik tervikuna intiimvaldkonna ühiskonna teenistusse. Markantseimaks näiteks sellest on kaksiklaagrid, kuhu „valitud noori elujõulisi kriminaalvange, kelle tähtsaimaks produktsiooniks olnud vene rahva-arvu tõstmine sõjajärgseil aastail“ (Viirlaid 1975: 137), mille kohta eestlased irvitades märgivad, et seegi on stahhaanovlus (samas).

Võimalusi seksuaalsuhte abil privileege omandada ei pakuta vaid naistele. Üks suuremaid tabusid laagrikirjanduses on seotud homoseksuaalsete suhetega, mida siin käsitlemist leidvatest teostest on kõige põhjalikumalt kajastanud Arved Viirlaid. Nii pakutakse romaanis

„Vaim ja ahelad“ eestlasest tegelasele paremat äraelamist seksuaalteenete eest, millest tegelane kindlalt loobub (vt Viirlaid 1998: 102). Eestlastest tegelastele on taolised suhted täiesti vastuvõetamatud. (Mehe-naise vahelised suhted seevastu mitte, vt nt „Kes tappis Eerik Hormi?“, kus nooruke Uno jutustab oma seiklustest naistelaagri asukatega (vt Viirlaid 1974: 140)).

Kõige põhjalikuma sissevaate teemasse teeb Viirlaiu „Kes tappis Eerik Hormi?“, kus avaneb homoseksuaalsete suhete maailm oma reeglite ja tavadega. Selles on olulisel kohal näiteks märgilise tähendusega tätoveeringud, mis osutavad lisaks kuulumisele vastavasse grupeeringusse ka seksuaalsetele eelistustele (vt Viirlaid 1974: 85). Eeskätt Viirlaiu, aga ka teisi vaatluse all olevaid romaane saab vaadelda Adi Kuntsmani käsitluste valgusel. Kuntsman on põhjalikumalt vaadelnud (homo)seksuaalsust laagriteemalistes teostes. Ta juhib tähelepanu sellele, et kriminaalide homoseksuaalseid suhteid kujutatakse eksplitsiitselt ja eemalletõukavalt seksuaalsetena (Kuntsman 2008: 273),¹³ samas kui poliitvange kujutatakse heteroseksuaalsetena (Kuntsman 2009: 309). Sellega kinnistatakse veelgi piiri kriminaalide ja poliitvangide vahel. Lisaks rahvusele on seksuaalsus seega üks võimalusi meie-grupi, meie-identiteedi tekkeks. Meie: poliitvangid, heteroseksuaalid, nemad: kriminaalid, homoseksuaalid. Lisandub, nagu eelnevalt märgitud, ka rahvuslik komponent, kuna „nemad“ on suuremas osas venelased. Seega eestlastest heteroseksuaalsed poliitvangid ja venelastest homoseksuaalsed kriminaalvangid. Siin käsitletavate romaanide „hääli“ kõneleb alati poliitvangide eest, neist ei leia eestlastest tegelaste homoseksuaalsete suhete kirjeldusi.

Romaanides määratletakse homoseksuaale loomalikes terminites,¹⁴ väljaspool inimlikku maailma asetsevatena (Kuntsman 2009: 312). Sisegruppi kuulujad seevastu määratletakse n-ö inimlikes terminites (Corbey, Leerssen 1991: vi). Homoseksuaalid on väljaspool aktsepteeritavat ja seega paigutatud loomolendite maailma. Kriminaale seostatakse taltsutamatus, elajaliku seksi ja orgiatega, neil ei ole moraalseid dilemmasid, vastupidi, nad toovad need esile (nemad on need, kes loovad tingimused prostitutsiooniks) (Kuntsman 2009: 319). Teised, poliitvangid, aga ka passiivsemad kriminaalid, tunnevad end pidevalt ohustatuna. Vastikustunnet süvendab hirm (Kuntsman 2008: 275). Tülgastus, mida nende suhtes

13 Näiteks märgitakse vene naisautorite teostes üksikuid homoseksuaalseid kontakte poliitvangide vahel, ent nende harvade juhtude puhul rõhutatakse nende diskreetset olemust (Kuntsman 2009: 313–314).

14 Õigupoolest iseloomustab loomallikkus ka venelaste heteroseksuaalseid suhteid, vt nt Kaugver 2010: 258, 275. Ka tegelaste välimuse kirjeldustes leiab hulgaliselt loomallikke kõrvutusi, vt nt Igor Zujev Kaugveri „Põhjavalguses“: „Temast jäid kohe meelde suur kulliküüna koverdunud nina keset rõugearmilist, lopsakat nägu ja pilutaolised pruunid silmad. Tema nägu oli nii iseloomulikult väljenduslik, et sellelt näis peegelduvat kogu ta kuritegelik minevik – ta istus laagris seitsme- või kaheksakordse mõrva eest, mida ta oli sõja lõppedes toime pannud oma kodukolhoosis mingi purjus märatsushoo tagajärjel. Ta vihkas metsikult mittevenelasi ja oli pesuehtne enamlane.“ (Kaugver 2010: 238.)

tuntakse, on samas ka viis end kaitsta, tõmmata piiri (Kuntsman 2009: 325); mustust/ebapuhtust elimineerides korrastatakse oma keskkonda (Douglas 2003: 2).

Seksuaalsuse kõrval on teiseks tabudega seotud valdkonnaks toit, mis on laagrielu keskpunktiks. Toitu varastatakse, varjatakse, vahetatakse, ostetakse ja müüakse. Külmunud kartulid, vesine supp ja nätske leib on iga laagriromani lahutamatud rekvisiidid. Toidu hankimise ja tarbimise oskustest sõltub ellujäämine. Toit (ja tubakas) on kõige kõvem valuuta, mille eest saab kõike (Viirlaid 1998: 120) ja näljastreik on ainus tõhus viis avaldada laagris mõjusat protesti (vt Viirlaid 1975: 86).

Suhtumine toitu markeerib erinevaid gruppe ja tegelasi. Kriminaalide toiduga seotud kombid mõjuvad võõrastavalt, näiteks kirjeldatakse kohati naturalistliku detailsusega mäletsemiskommet: „[---] kasin söök suruti endale pärast sööki näljapiina leevenduseks maost uuesti suhu tagasi teistkordseks läbi mälumiseks. [---] Suutäite suhu tagasi vulksatamine toimub pingutusteta ja rahulikult nagu lojustel. Okse lehk hõljub nende pea kohal.“ (Viirlaid 1974: 167.) Laagrielu keerleb toidu ümber ja ühtki võtet ei peeta siin lubamatuks, ent eestlaste jaoks on teatud piir, millest üle ei astuta. Elu laagris on pidev võitlus isiksuse ja inimlikkuse säilitamise ja loomastumise vahel. Suhtumine toitu eristab ka erinevaid rahvusi, nii näiteks on eestlastel kombeks omavahel toitu jagada ja üksteist abistada. Toidu jagamine ja söömine on seotud kindlate tähendustega (vt nt Viirlaid 1998: 144): kui eestlased jagavad toitu rahvuslikust ühtsustundest, siis kriminaalvangide toidujagamine toob kaasa sidemed, mis eestlastest tegelastele on vastuvõetamatud. Vanglateskeskkonnas ja vangide vahel on peaaegu kõik eluvaldkonnad seotud kindlate rituaalide ja reeglitega, mille vastu eksimine võib lõppeda fataalselt.

Nii nagu seksuaalsusega, seostuvad ka toiduga mitmesugused tabud ja sotsiaalsed (kirjutamata) reeglid, mis reguleerivad inimeste käitumist ja määratlevad sisegrupi (Meyer-Rochow 2009). Kui seksuaalsetest tabudest eestlastest tegelased romaanides üle ei astu, siis toiduga seotud tabude ületamisi leidub. Enamasti seostuvad tabud erinevate loomade lihaga. Seades eesmärgiks ellujäämise, ollakse nõus sööma ka koera- (Viirlaid 1974: 118) või kaarnaliha (Viirlaid 1980: 189). Samas jääb ülim tabu – kannibalism – eestlastest poliitvangide jaoks murdmata, küll aga saavad sellega hakkama venelastest vangid. Nii on tülga- ja kahetsusega kirjeldatud inimeste küljest tükkide raiumist ja toiduks tarvitamist (Viirlaid 1974: 120). Ohvriks on Viirlaiu romaanis soomlane, mis süvendab eestlastest tegelaste meelehärmi veelgi, sest selles nähakse vennasrahva liikme keha rüvetamist. Samas äärmusliku kannibalismi näidet, põgenemist „liikuva toidumoonaga“ ehk kolmanda mehega, kes tarvitatakse teekonnal toiduks (Applebaum 2005: 373), siin käsitletavatest teostest ei leia.¹⁵

15 Stalini režiimi aegsest kannibalismist pikemalt vt nt Várdy 2007.

Laagriromaanid on olulises osas inimeseks jäämiselood, ehkki seniseid väärtushinnangud hinnatakse ümber, ellujäämise nimel ollakse sunnitud tegema asju (näiteks varastama), mis vabaduses olnuksid mõeldamatud, jäävad eestlastest tegelased inimesteks, muutumata metsikuteks loomadeks. Paljude venelastest tegelastega, keda on kujutatud loomaliike ja barbaarsetena, see muutus toimub.

Kokkuvõtteks

1940.–1950. aastate Nõukogude vangilaagri kogemusi käsitlevate romaanide keskmes on laagrielu õuduste kujutamine, selle reeglid ja ellujäämisstrateegiad. Ühtaegu esitatakse ühe inimese või inimeste lugu, mida üldistatuna võib pidada ühe põlvkonna eestlaste looks. Taas kirjutatakse läbi Eesti ajaloo dramaatilised sündmused ja näidatakse nõukogude süsteemi ebainimlikkust. Olukorras, kus Eesti oli okupeeritud ning maailma teadmised Nõukogude Liidu vanglates ja vangilaagrites toimuvast lünklikud, võib teoste ühe eesmärgina näha soovi see tahk ajaloost lugejate ette tuua, samas ka toimunud dramaatilised sündmused läbi kirjutada. Ilukirjanduslikus vormis pannakse kirja ajalugu, mis salvestub nn pehmesse, tekstidest koosnevasse mälli (vt Etkind 2009: 194).

Eesti laagriromaanides ei tegeleta mitte üksnes sündmuste lahtikirjutamise ja talletamisega, vaid seda tehakse teatud mustreid järgides ning teatud tüüpi enda- ja võõrakuvandit luues ning kinnistades. Nii on romaanides olulisel kohal mitmed vastandused, näiteks meie – eestlased, nemad – venelased. Seejuures kinnitatakse positiivset eestlase-kuvandit (haritud, kultuurne, euroopalik), vastandades sellele negatiivsed venelased (harimatud, ebakultuursed, barbaarsed, mitte-euroopalikud). Spetsiifilisemalt lisandub veel eristus eestlased kui poliitvangid, s.t nõukogude süsteemi ohvrid, ja venelased kui valdavalt kriminaalvangid, s.t tavakurjategijad.

Kui heteroseksuaalsed suhted on jutuks enamikus romaanidest (Albert Uustulndi „Acheroni kaldal“ pakub selles osas ka seikluslik-humoristlikke episoodide), siis samasooliste seksuaalsuhted leiavad põhjalikumat vaatlemist vaid Viirlaiu teostes, eriti romaanis „Kes tappis Eerik Hormi?“. Seejuures lähtutakse siingi selgelt vastandavast kujutamismustrist: poliitvange on kujutatud heteroseksuaalsetena, kriminaalid aga on enamasti homoseksuaalid, keda iseloomustab loomalik ja barbaarne käitumine.

Ühiskondlik-poliitiline taust ja vangilaagri kontekst on aktualiseerinud venelase kuvandi negatiivsema poole (venelase kuvandi kohta vt Naarden, Leerssen 2007: 226–229). Süsteemikriitika on olulisel kohal nii eesti autorite laagriromaanides kui ka laagrikirjanduses üldisemalt. Eesti kontekstis lisandub aga rahvuslik dimensioon, kuna nõukogude on enamasti võrdsustatud venega. Sellekohaseid tähelepanekuid leidub ka mälestustes, mis võiks olla juba edasise uurimise teema.

Kirjandus

- Alexopoulos, Golfo** 2005. Amnesty 1945. The Revolving Door of Stalin's Gulag. – *Slavic Review*, Vol. 64, No. 2, lk 274–306.
- Applebaum, Anne** 2005. Gulag. Nõukogude koonduslaagrite ajalugu. Tlk A. Randmaa. Tallinn: Varrak.
- Boym, Svetlana** 2008. „Banality of Evil“, Mimicry, and the Soviet Subject. Varlam Shalamov and Hannah Arendt. – *Slavic Review*, Vol. 67, No. 2, lk 342–363.
- Corbey, Raymond, Joep Leerssen** 1991. Studying Alterity. Backgrounds and Perspectives. – *Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship*. (Amsterdam Studies on Cultural Identity, No 1). Eds. R. Corbey, J. Leerssen. Amsterdam, Atlanta: Rodopi, lk vi–xviii.
- Douglas, Mary** 2003. Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo. Vol. 2. London, New York: Routledge.
- Etkind, Alexander** 2009. Post-Soviet Hauntology. Cultural Memory of the Soviet Terror. – *Constellations*, Vol. 16, No. 1, lk 182–200.
- Figes, Orlando** 2010. Sosistajad. Eraelu Stalini Venemaal. Tlk A. Randmaa. Tallinn: Varrak.
- Firchow, Peter Edgerly** 1997. National Stereotypes in Literature. A Critical Overview. – *L'immagine dell'altro e l'identità nazionale: metodi di ricerca letteraria*. Ed. M. Beller. Fasano di Brindisi: Schena, lk 33–40.
- Galloway, David J.** 2007. Polemical Allusions in Russian Gulag Prose. – *The Slavic and East European Journal*, Vol. 51, No. 3, lk 535–552.
- Grabbi, Hellar** 2007. Eerik Heine saaga ja Arved Viirlaiu romaanid. – *Looming*, nr 1, lk 112–124.
- Gruenwald, Oskar** 1987. Yugoslav Camp Literature. Rediscovering the Ghost of a Nation's Past-Present-Future. – *Slavic Review*, Vol. 46, No. 3/4, lk 513–528.
- Gruenwald, Oskar** 1989. Response: Camp Literature: Archetype for Dissent. – *Slavic Review*, Vol. 48, No. 2, lk 280–283.
- Gullotta, Andrea** 2012. Trauma and Self in the Soviet Context: Remarks on Gulag Writings. – *Avtobiografja*, No. 1, lk 73–87.
- Helm, Aili** 2009. Kuradil ei ole varju. Vägivallamaa. Režiim – see kõlab uhkelt. (Eesti lugu, 34). Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Hinrikus, Rutt** 2009. Naised ja sõda eesti naiste mälestustes ja kirjanduses. – *Teadusmõte Eestis V. Humanitaarteadused*. Toim J. Ross, A. Krikmann. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 107–118.
- Kaasik, Peeter** 2012. Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel. Sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kaljundi, Linda** 2009. Eesti lugu: Aili Helm „Kuradil ei ole varju“. – *Eesti Päevaleht*, 8. mai. – <http://www.epl.ee/artikkel/467937> (2.07.2012).
- Kask, Agu** 1956. Varjud udus. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kaugver, Raimond** 2010. Põhjaalgus. (Hõbevaramu). Tallinn: Pegasus.

- Kuntsman, Adi** 2008. Between Gulags and Pride Parades. Sexuality, Nation, and Haunted Speech Acts. – GLQ: A Journal on Lesbian and Gay Studies, Vol. 14, No. 2–3, lk 263–287.
- Kuntsman, Adi** 2009. „With a Shade of Disgust”: Affective Politics of Sexuality and Class in Memoirs of the Stalinist Gulag. – Slavic Review, Vol. 68, No. 2, lk 308–328.
- Lillemets, Enn** 2011. Kust võtta niisugust enesevalitsust, mis oleks tugevam kui Vene valitsus? Aili Helmi esmailumise puhul Eestis. – Looming, nr 9, lk 1284–1296.
- Loorits, Oskar** 1950. Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis. (Iseseisvuslaste Kirjavara, 1). Stockholm: Tõrvik.
- MacLean, Hugh** 1982. Walls and Wire. Notes on the Prison Theme in Russian Literature. – International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, XXV/XXVI, lk 254–265.
- Meyer-Rochow, Viktor B** 2009. Food taboos. Their Origins and Purposes. – Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine, Vol. 5. – <http://www.ethnobiomed.com/content/5/1/18#> (19.03.2013).
- Mikhailik, Elena** 2000. Dostoevsky and Shalamov. Orpheus and Pluto. – <http://shalamov.ru/en/research/122/> (2.07.2012).
- Morson, Gary Saul** s.a. Fyodor Dostoyevsky. – Encyclopædia Britannica. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/169765/Fyodor-Dostoyevsky/59061/The-Brothers-Karamazov> (12.08.2013).
- Naarden, Bruno, Leerssen, Joep** 2007. Russians. – Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey (Studia Imagologica, 13). Eds. M. Beller, J. Leerssen. Amsterdam-New York: Rodopi, lk 226–229.
- Oja, Matt F.** 1988. Fictional History and Historical Fiction. Solzhenitsyn and Kiš as Exemplars. – History and Theory, Vol. 27, No. 2, lk 111–124.
- Oja, Matt F.** 1989. Toward a Definition of Camp Literature. – Slavic Review, Vol. 48, No. 2, lk 272–274.
- Peterson, Lauren** 2012. The Development of Labor Camp Literature. A Cultural Analysis of the House of the Dead and the Gulag Archipelago. – Honors Theses. Paper 67. – <http://diginole.lib.fsu.edu/uhm/67> (2.07.2012).
- Poliitilised arreteerimised Eestis** 1996 = Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§ 58). 1. kd. Koost ja toim L. Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.
- Toker, Leona** 1997. Towards a Poetics of Documentary Prose: From the Perspective of Gulag Testimonies. – Poetics Today, Vol. 18, No. 2, lk 187–222.
- Toker, Leona** 2000. Return from the Archipelago. Narratives of Gulag Survivors. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Uustulnd, Albert** 1991. Acheroni kaldal. Tallinn: Eesti Raamat.
- Várdy** 2007 = Steven Béla Várdy, Agnes Huszár Várdy, Cannibalism in Stalin's Russia and Mao's China. – Eastern European Quarterly XLI, No. 2, lk 223–238.
- Viirlaid, Arved** 1974. Kes tappis Eerik Hormi? Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1975. Surnud ei loe. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1980. Märgitud. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1988. Vaim ja ahelad. Tallinn: Virgela.

Viola, Lynne 2001. The Other Archipelago. Kulak Deportations to the North in 1930. – *Slavic Review*, Vol. 60, No. 4, lk 730–755.

Viola, Lynne 2007. The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements. New York, Oxford: Oxford University Press.

XX sajandi kroonika 2004 = XX sajandi kroonika. Eesti ja maailm. II osa. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Anneli Kõvamees – PhD kirjandusteaduse alal. Tallinna ülikooli lektor ja teadur. Tema peamised uurimisalad on eesti reisikirjandus, rahvuslikud kuvandid ja stereotüübid kirjanduses, näiteks venelaste kujutamine eesti kirjanduses ja Itaalia kujutamine eesti reisikirjades.
E-post: anneli.kovamees@tlu.ee

Keywords: prison camp literature, Estonian prison camp novel, Gulag, Soviet system, taboos

Taboos and Rules. Insights into Prison Camp Novels by Estonian Writers

Anneli Kõvamees

The article concentrates on Estonian novels depicting Soviet prison camps in the 1940s and 1950s. The goal is to map themes, motifs and characteristics in such novels, concentrating on various taboos and rules in the prison camp environment. For a long time the Soviet prison camp theme was not publicly discussed in Estonia due to political reasons. Texts dealing with prison camps could appear in print only outside the Soviet Union; the way Estonians saw these historical events and hellish experiences were depicted mostly in exile novels. Most notable are the novels by Arved Viirlaid (b. 1922), e.g., *Kes tappis Eerik Hormi?* (*Who Killed Eerik Horm?*) (1974), *Surnud ei loe* (*The Dead do not Read*) (1975), *Vaim ja ahelad* (*Mind and Chains*) (1961).

Estonian prison camp novels can be seen as “the literature of testimony”, to use the term by Leona Tokor. Dramatic historical events are written down to record the events and to show the inhumane nature of Soviet society. These records of the dramatic past follow certain patterns and create certain self- and hetero-images.

A prison camp is a closed territory within a closed territory; prison camps can be seen as small models of Soviet society. Prison camp novels give a detailed view of the environment of the prison camp, its inhabitants and activities. Two central aspects are labour and food; the life of the prisoner whirls around these. The most important thing is to survive, which often leads to moral decline, e.g., stealing, cheating. However, there are lines Estonians do not cross, e.g., cannibalism or homosexual relationships with superiors. Estonians are always depicted as political prisoners (not common criminals) and heterosexuals, while Russians are portrayed mainly as criminals and often also as homosexuals. Another important component of the image of the Estonians is their enterprising spirit and ability to manage even under very difficult conditions. Therefore, several oppositions can be identified, e.g., Estonians vs. Russians; political prisoners vs. criminals; heterosexuals vs. homosexuals; civilized vs. barbaric, etc.

Anneli Kõvamees – PhD in literary studies. She is a lecturer and researcher at Tallinn University. Her main research interests are Estonian travel literature (travelogues) and national images and stereotypes in literature, e.g., the depiction of Russians in Estonian literature and the depiction of Italy in Estonian travelogues.

E-mail: anneli.kovamees@tlu.ee